
НАШІ ЮВІЛЯРИ

ДО 77-РІЧЧЯ АКАДЕМІКА АЕН УКРАЇНИ МИХАЙЛА АНДРІЙОВИЧА ШВАЙКИ

МИХАЙЛО ШВАЙКА — АКТИВНИЙ ПОБОРНИК РОЗВИТКУ КРЕДИТНОЇ ГРОШОВОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ

Учений - економіст, політичний, громадський і державний діяч, активіст відродження української грошово-кредитної і банківської системи; активний поборник запровадження гривні, автор багатьох законодавчих і нормативних актів, які відродили Незалежність України, а також наукових праць, що збагатили українську науку.

Ще в далекі застійні часи в молодому віці М. А. Швайка сформулював новий науковий напрямок, що базувався на досягненнях західноєвропейської і світової економічної науки.

Будучи активним поборником кредитної грошової системи, одним з перших економістів дав аналіз нових процесів, пов'язаних з демонетизацією золота, зникненням варварського пережитку минулого — золотого стандарту, зйденням зі сцени золотогрошової системи, яка панувала сотні років, і виникненням кредитної грошової системи. Обґрунтування ним появи третього учасника платіжно-розрахункових операцій — банків — при кредитній грошовій системі, неінфляційних механізмів створення й погашення кредитних грошей, а також мотивів звільнення кредитних грошей з речової оболонки характеризується новаторським підходом і отримало широке визнання. Належить до числа фундаторів і засновників самостійної України, борців за її побудову.

* * *

Працює директором Науково-дослідного інституту економічних і гуманітарних наук (проректором з наукової роботи) Київського міжнародного університету (з січня 1996 р.); науковий консультант ВР України (з вересня 1994 р.); доктор економічних наук, про-

фесор, заслужений діяч науки і техніки України, академік Академії економічних наук України, державний службовець I рангу, народний депутат України 12(1) скликання з березня 1990 р. до квітня 1994 р., Заступник голови Комісії з питань економічної реформи, голова підкомісії з питань грошово-кредитної політики і банківської справи. Входив до Народної ради, фракції НРУ.

Був одним з організаторів Народного Руху України — першої опозиційної до КПРС громадської організації, співавтором рухівських програмних документів, що стали поворотною віхою в розвитку соціальних та політичних подій в Україні й були першими програмними документами побудови незалежної держави, які згодом отримали визнання як загальнонаціональні й були втілені в Акті Незалежності України.

Входив до складу оргкомітету з підготовки Установчого з'їзду НРУ, з вересня 1989 р. — член Великої ради Руху, Національна премія за підготовку програми грошової реформи, відзнака Президента України орден «За заслуги» III ступеня за особисті заслуги в розвитку української державності, активну законотворчу роботу та з нагоди шостої річниці незалежності України (серпень 1997 р.), медаль Президента України «Захисник Вітчизни» (жовтень 1999 р.), медаль ВР України «10 років Незалежності України» за вагомий особистий внесок у розвиток парламентаризму в Україні, активну участь у законотворчій діяльності ВР України і в державному будівництві (грудень 2001 р.), золота медаль ім. М. І. Тугана-Барановського за значні досягнення в галузі економічної науки (травень 2002 р.).

Не погоджуючись з перетворенням економічної теорії (політекономії) на партійну науку, служницю партії, покликану виправдовувати свавільне партійне керівництво економікою, М. Швайка в молодому віці захопився теорією грошей, з якої і виникла економічна наука.

Ще в студентські роки М. А. Швайка дійшов твердого висновку, що гроші можна випускати не тільки під заховане в банківських сейфах золото, як його цього вчили на лекціях, а й на кредитній основі. Він досконало вивчив австрійський досвід створення грошової системи, яка базувалася не на золоті, а на комерційному кредиті, на векселях. Саме тут коренить-

ся його любов до векселів як неінфляційної бази створення грошей. Проявлений у той час інтерес до грошових проблем не покидає його й досі.

Будучи зачарованим геніальним витвором людської цивілізації — грішми, тонким і гнучким механізмом їхнього функціонування, ефективним регулюванням за їхньою допомогою суспільних відносин, складних і звивистих товарообмінних процесів, він не міг сприйняти здійснюваного владою курсу на їхнє зжиття й заміну примітивними знаряддями розподілу матеріальних цінностей за допомогою талонів, карток, нарядів, привілейованих списків, спецрозподільників, які ставили людей у нерівні умови — одним давали всі блага, а інші не могли придбати елементарних, найнеобхідніших речей. Причому все це прикрашалось соусом соціальної рівності й загального благополуччя.

Захопившись теорією грошей, заглибившись у вивчення світового досвіду у функціонуванні грошових систем, М. Швайка швидко побачив невідповідність радянської грошової системи світовим аналогам, тенденціям і загальним закономірностям людського розвитку.

У той час як у світі у XX столітті відбувалися корінні прогресивні зміни у функціонуванні грошової системи, поліпшувалися й удосконалювалися механізми функціонування грошей, формувалася кредитна грошова система, запроваджувалися електронні гроші, спрощувалися і полегшувалися грошові операції, які ставали все більш надійними й економічними, у СРСР з ідеологічних міркувань, а не з урахування потреб життя і вимог економіки, здійснювалося грубе насильство над грошовою системою, спотворювалися грошові механізми й пристосовувалися до потреб партноменклатури, яка безцеремонно втручалася в механізми функціонування економічних законів, не рахуючись з величезними втратами та іншими негативними наслідками, і в першу чергу з неможливістю збалансування економіки й нездатністю вільного, безперервного забезпечення населення без черг, карток і талонів найелементарнішими речами.

М. Швайка швидко збагнув, що XX століття — це століття кредитної грошової системи, яка приходить на зміну золотогрошовій. Її формування характеризується зникненням золотого стандарту, демонетизацією золота, переходом від уречевлення економічних відносин у золото-грошовому обігові до їхнього прямого регулювання в кредитній грошовій системі, зникненням проблеми внутрішньої вартості грошей у кредитній грошовій системі, дестафацією грошової системи, тобто позбавленням її предметно-речового змісту.

Й усього цього не враховувало радянське партійне й державне керівництво, усе це ігнорувало й тому здійснювало неефективну грошову політику.

Досліднику в цих умовах серйозно заважали вузькі ідеологічні межі, визначені партійними рішеннями, яких він не мав права переступити.

Будучи зв'язаним жорсткими ідеологічними настановами щодо відмирання грошей і перетворення їх у «негроші» (Ленін), М. Швайка ретельно відслідковував бурхливі процеси вдосконалення й розвитку грошових відносин у країнах з ринковою економікою.

І в цих складних, суперечливих умовах сформувалась струнка система поглядів М. Швайки на кредитну грошову систему, що зароджувалася й пробивала собі шлях, звільнялася від важких золотих кайданів і консервативних поглядів на неї.

Заглибившись у дослідження світових грошово-валютних відносин, М. Швайка дійшов твердого висновку щодо безперспективності тогочасної теорії грошей, побудованої на золоті.

М. Швайка бачив, що відбувається дематеріалізація грошових відносин, їх дестафація, тобто позбавлення речового змісту. Для організації кредитної грошової системи тепер уже не потрібне золото. Тому й повинно зникнути поклоніння золоту — віджилій рабській і язичницькій формі грошей.

Символ золотого «тільця», його влада над людьми, поклоніння і жертвоприношення супроводжувало людство протягом усього його розвитку. Звільнення людства від влади золота було мрією не тільки утопічних соціалістів.

Людство давно задумувалось над тим, чому б не робити гроші з паперу, який є символом цивілізації. Після досягнення цієї мети воно взялося за реалізацію ще більш сміливих планів — повсюдного запровадження кредитних грошей, а згодом їхньої найдовершенішої форми — електронних. Тільки тепер завершилася повсюдна дематеріалізація грошових відносин. Процес ішов від золота до паперових грошей, а згодом аж до поточних рахунків. Спочатку метал перетворився на символ (папір), а тепер зникають паперові носії грошових відносин, сприяючи запровадженню електронних грошей (появі пластикових карток), за допомогою яких миттєво здійснюються найрізноманітніші грошові операції, набувають розвитку такі електронні документи, як електронні контракти й електронні підписи, що відкривають необмежені можливості для світового бізнесу, незалежно від того, у якій частині світу перебуває людина.

Старий погляд на гроші й матеріал, з якого вони зроблені, згідно з яким гроші ототожнювалися з золотом, не змінювався практично з хрестових походів до XX століття. У зв'язку з демонетизацією золота й переходом до кредитної грошової системи у XX столітті довелось переглядати всю теорію грошей, штопати її і латати.

Палкий прибічник кредитної грошової системи, М. Швайка швидко збагнув, що гроші закономірно в ході природного розвитку суспільства вирвалися зі своєї золотої матеріальної шкаралупи й порвали з нею безпосередній зв'язок. Відбулася демонетизація золота, і золото з трону, на якому воно століттями сиділо в товарному світі, опустилося вниз і перетворилося на рядовий товар. Виникла гнучка, високоефективна й економічна кредитна грошова система, що має незаперечні переваги над золотогрошовою системою, і потреба в послугах золота відпала назавжди. Тепер людині не треба возити з собою важкі й дорогі гроші і турбуватися про їх охорону. Маючи легку пластикову картку на мільйонні суми грошей, перебуваючи в будь-якому куточку земної кулі, вона може сплатити рахунки, купити товари, здійснити платежі. Про такі зручності грошових операцій ще не так давно не можна було й мріяти.

Звільнившись від догматичних поглядів на гроші, М. Швайка побачив у сучасних кредитних грошах штучну грошову міру, що довго була прив'язана до золота, і навіть тепер її помилково ототожнюють із золотом, хоч воно з обігу зникло. З цього приводу він висловлює оригінальні думки, які закріпилися в економічній літературі.

М. Швайка пише, що «так само, як вартість товарів можна виразити в гривнях, доларах, євро, її можна виразити в гарбузах, огірках, буряках, капусті. І ці капустяні й огіркові гроші сміливо можна було б виразити й оцінити в гарбузових і за відповідними принципами обмінювати між собою. Найпоширеніші капустяні чи огіркові гроші, що найчастіше застосовуються, могли б стати світовими. Теперішні назви національних грошей (долари, фунти стерлінгів, франки, гривні, марки) вартують не більше, ніж згадані вище огіркові чи гарбузові гроші. Немає сумніву, що якби національні назви грошей замінити на «гаманеси», «веселеси», «купонеси», то у світовій практиці грошового обігу абсолютно нічого б не змінилося. І хіба Україна вже не мала цих купонесів, чи купонів? Хіба вони мали золотий зміст? А хіба гривня виражає щось більше? Період часу, коли фунт стерлінгів виражав фунт срібла, давно минув і ніколи більше не повернеться. Тоді, коли в обігу перебували золоті монети, усе це виглядало зовсім по-іншому»¹.

М. Швайка глибоко досліджує корені виникнення кредитної грошової системи, детально з'ясовує передумови бурхливого розвитку кредиту й банківництва. Саме наявність широко розвиненої банківської мережі, яка покрила всю країну, дозволяє легко, без особливих труднощів перераховувати гроші з ра-

хунку одного підприємства на рахунок іншого. Без банків, цієї третьої сторони платежів і розрахунків, кредитна грошова система існувати не змогла б.

Принципи функціонування панівних у світі кредитних грошей, які виступають у вигляді боргових вимог і зобов'язань і набувають форми векселів, чеків чи електронних сигналів, рухаються рахунками в банку у вигляді відповідних записів або кристалізуються у вигляді готівки, істотно відрізняються від інших їхніх форм і видів.

Формування поглядів М. Швайки на гроші відбувалося в складних суперечливих умовах, з якими важко було миритися, але з якими його змушували рахуватися. Гнів бунтаря, який проривався з його душі, партноменклатура викорчувувала з нього найжорстокішими методами (осудами колективів трудящих, виключенням з партії, «дружніми» профілактичними бесідами в КДБ, погрозами скерування в психлікарню, арештами, звільненням з роботи й заборорою на працевлаштування протягом трьох років, заборорою працювати у вищих навчальних закладах, видавати праці).

Спроба радянського керівництва втілити комуністичну утопію на ліквідацію грошей і запровадити прямий розподіл продукції без посередництва ринку й грошей, замість яких застосовувалися так звані «трудеди» (трудова одиниця), у період так званого «воєнного комунізму» призвела до повного краху економіки, і тому Ленін був змушений здійснити тимчасовий відступ, запровадити НЕП і відродити ринкову економіку.

Як тільки ситуація в країні поліпшилася завдяки новій економічній політиці, допущеній певній свободі підприємництва, що відродила зацікавленість людей у продуктивній праці, Сталін повернувся до реалізації старої комуністичної утопії, наклавши серйозні обмеження на функціонування грошового механізму, спотворивши його й зробивши зручним знаряддям жорсткої адміністративної системи.

Ці «новаторські» сталінські ідеї були канонізовані в сталінській кредитній реформі 1930—1932 рр., якою передбачалася ліквідація комерційного кредиту, вексельного обігу, торгівлі грішми (грошовими зобов'язаннями), комерційних банків, усього складного механізму створення грошей на комерційних засадах, який через це завис у повітрі й не міг нормально функціонувати.

З кредитної реформи 1930—1932 рр., яка вважалася найбільшим надбанням радянської економічної системи, Сталін розпочав широке форсування створення найжорстокішої унітарної системи розподільчорозпорядних відносин, що передбачала знищення залишків ринкової економіки.

¹ Швайка М. А. Кредитна грошова система: її суть та особливості функціонування / М. А. Швайка. — К. : Вид-во Київ. міжнар. ун-ту, 2008. — С. 76.

Для того, щоб розчистити шлях для наукової оцінки грошових процесів, треба було піддати ґрунтовній критиці кредитну реформу, що виявилось не простим завданням.

Будучи послідовним прибічником ринкової економіки, активним поборником кредитної грошової системи, яка зароджувалася, формувалася і крокувала світом, М. Швайка піддав ґрунтовній науковій критиці кредитну реформу 1930—1932 рр., показавши її антинауковість, примітивність у підході до складних економічних процесів і ту шкоду, яку вона завдає економіці.

Усі ці ідеї він чесно й наївно сформулював у рукописі присвяченій грошам книги, запланованої до випуску видавництвом Львівського державного університету ім. І. Франка. В. Ю. Маланчук тут же організував негативну рецензію на згадану працю з висновками стосовно її шкідливості й звинуваченнями в ревізійізмі. Праця була знята з видавництва, а її автор підданий репресіям. Намагання автора довести, що не він ревізійіст, а рецензенти й особливо Сталін, що ліквідував комерційний кредит, який Маркс називав основою кредитної системи, залишилися поза увагою. Нікого це не цікавило.

Будучи позбавленим можливості публікувати праці й інформувати наукову громадськість про результати своїх досліджень, М. Швайка здійснив відчайдушний, сміливий і дуже ризикований крок. Він чесно, відверто, науково обґрунтовано виклав суть питання й показав безглуздість здійснюваної грошово-кредитної політики та чітко сформулював свої пропозиції в доповідних записках² найвищому партійному й державному керівництву СРСР з порадою: чітко здійснювати грошово-кредитну політику в руслі розвитку світових процесів. При цьому він наївно сподівався, що силою логіки й фактів зуміє просвітити голови закостенілих догматиків і консерваторів, які безустанно повторюють про свою турботу про блага народу.

У центрі уваги в цих доповідних записках була пропозиція відродити комерційний кредит, комерційні банки, торгівлю грошми, комерційний, ринковий механізм створення грошей і в цілому ринкову економіку.

Одночасно були запропоновані конкретні шляхи усунення породжених цією кредитною реформою різних потворних явищ, що породили велику бюрократичну надбудову. Зокрема, йшлося про так званих «штовхачів товарів», які з'явилися через заборону вільного продажу засобів виробництва й здійснення їхнього розподілу за допомогою карток (нарядів), які не гарантували підприємствам їхнього надійного отримання, і тому вони посилали за ними гінців з хабарами, які добували дефіцитні матеріальні цінності,

потрібні підприємствам для виконання планів виробництва.

Оскільки плани виробництва продукції вважалися виконаними за умови надійдення на рахунок підприємства в банку на кінець місяця грошей від покупця, виник інститут «штовхачів паперів», які з подарунками (хабарями) їздили всією країною від Карпат до Камчатки за збиранням виручки. У ролі цих численних «штовхачів» виступали найбільш кваліфіковані інженери, які повинні були займатись організацією виробництва.

Такою ж само штучною надбудовою була система як розрахункових, так і платіжних кредитів. Перші надавались постачальнику під розрахункові документи в дорозі, а платіжні — покупцю для їх оплати. Під одну й ту саму операцію кредити надавались двічі. Спочатку кредитом обов'язково заміщали вартість відвантаженої покупцю продукції, за яку він не заплатив грошей. Потім кредит надавався покупцю. Комерційний кредит був ліквідований, і створювалась видимість, що нема розриву в часі між відвантаженням покупцю продукції і отриманням від нього грошей. Звичайно, що ніякий капіталіст не посилав би за виручкою «штовхачів паперів», а продав би борги покупця його продукції і швидко завершив би цю операцію. Пропозиція М. Швайки запровадити продаж боргів, тобто застосовувати факторинг, була розцінена як крамольна, що скерована на реставрацію капіталістичних методів господарювання і підриває планову економіку.

Не відзначалася оригінальністю картотека, у якій банки сортували борги й визначали черговість платежів, хоч усі гроші бувають однакової якості.

Проте найбільшим сталінським спотворенням грошового механізму було запровадження нового невідомого світовій банківській практиці ХХ століття порядку створення грошей і запуску їх в обіг незалежно від реальних об'єктивних умов. Коротко кажучи, грошей створювалося стільки, скільки треба. Усі гігантські, фантастичні планові завдання забезпечувалися грошми. Розбалансованість економіки, дефіцити, черги в розподілі найелементарніших речей нікого не цікавили, бо партноменклатура створила для себе закриті розподільники.

Зруйнування обмежень на створення грошей і передача цього права з відомства функціонування економічних законів до рук чиновників-бюрократів відкрило всі грошові шлюзи.

Суті цих потворних явищ, породжених кредитною реформою, не розуміли не тільки найвищі партійні і державні керівники, а й банківські працівники. Це, зокрема, підтверджує голова правління Держбанку СРСР В. В. Деменцев, який у листі № 16024 від

² Швайка М. А. Нариси з історії економічних поглядів / М. А. Швайка. — К.: Вид-во Київ. міжнар. ун-ту, 2006. — 224 с.

13.03.1986 р. пише М. Швайці: «За дорученням економічного відділу ЦК КПРС правління Держбанку СРСР розглянуло Вашого листа, адресованого генеральному секретарю ЦК КПРС М. С. Горбачову. Причину багатьох недоліків в управлінні соціалістичною економікою ви бачите у скасуванні комерційного кредиту, який несумісний з плановим соціалістичним господарюванням, як і продаж боргів»³.

Деякі ідеї М. Швайці вдалося довести до відома наукової громадськості в замаскованому під дуже абстрактну назву «Економічні методи прискорення відтворювальних процесів», виданому при сприянні М. І. Долішнього Інститутом економіки Академії наук України в 1979 р. препринті наукової доповіді під такою ж туманною назвою «Прискорення обороту коштів на стадії реалізації»⁴.

Ця скромна праця, що мала характер передруку роботи, якої насправді не було опубліковано, була єдиним у величезній країні відгуком на формування у світі кредитної грошової системи, що прийшла на зміну золотогрошовій системі, якої не тільки влада, а й учені взагалі не визнавали, або трактували помилково. У ній, а також у доповідних записках і забороненій до видання монографії автор піднявся до рівня світової науки й зробив у неї вагомий внесок.

Зухвалих тверджень автора про те, що справжнім творцем грошей є об'єктивний економічний процес — обмін, ринкова економіка, а не план, не партійні рішення, партноменклатура не могла йому простити й тому жорстоко з ним розправилася.

Цінні міркування з приводу заборонених комерційних механізмів створення грошей і передачі банкам операції з борговими зобов'язаннями М. Швайка сформулював у статті «Грошові зобов'язання і розрахунки», опублікованій у московському журналі «Материально-техническое снабжение» (1981. — № 5. — С. 21—22), який не доглядив і помилково допустив публікацію забороненого автора.

Для заперечення догматиками, що стояли на позиціях закоренілих сталіністів, пропозицій М. Швайки щодо відродження комерційного кредиту й базування на ньому механізму створення грошей, переуступки (продажу) підприємствами банкам боргових зобов'язань (тобто боргів) покупців їхньої продукції (як відомо, тогочасна нова світова банківська практика це називала факторингом) були залучені найвищі урядові установи і наукові заклади з їхніми найтитулованішими вченими.

Категорично виступили проти пропозицій М. Швайки Голова правління Держбанку СРСР

В. В. Деменцев (лист № 16024 від 13.03.1986 р.), заступники голови правління Держбанку СРСР П. Я. Пчолін (лист № 16018 від 13.02. 1979 р.) і В. С. Захаров (листи № 16024/37 від 30.01.1987 р. і № 16024 від 17.12.1987 р.), заступник начальника планово-економічного управління Держбанку СРСР С. Ф. Котельников, начальник цього ж управління Н. Д. Барковський, відповідальні працівники журналу «Деньги и кредит» В. А. Воскресенський, В. Т. Предельська, Ю. Г. Дмитрієв, П. А. Коротков, заступник Міністра вищої і середньої спеціальної освіти СРСР Мохов М.І., найбільш титуловані науковці Інституту економіки АН СРСР, Московського фінансового інституту, секції суспільних наук Академії наук СРСР та багато інших (М. С. Атлас, Г. А. Шварц, Е. Я. Брегель, В. П. Дяченко)⁵. Як згодом з'ясувалося, при розгляді пропозицій М. Швайки ніхто з великих спеціалістів з банківської справи і наукових світил навіть не чув про факторинг та інші нові методи роботи сучасних банків, пов'язані з продажем підприємствами боргів покупців їхньої продукції, обслуговуванням платіжно-розрахункових операцій, які банки зосереджують у своїх руках, здійснюють значно швидше й дешевше.

Чиновники від грошей, найвищі керівники банківської системи ніяк не могли збагнути, що так само, як виробникам черевиків самим не вигідно їх продавати, тому вони цю операцію передоручають торговим організаціям, за допомогою посередників і торгівлі грішми (грошовими зобов'язаннями) може відбуватися продаж векселів та інших грошових документів.

У час горбачовської перебудови, коли від закоренілих сталіністів вимагали нових ідей і підходів, Правління Держбанку СРСР згадало про пропозиції М. Швайки щодо запровадження переуступки боргів і розв'язання з допомогою цього акту проблеми гострої платіжної кризи, і 1 грудня 1989 р. затвердило інструкцію № 252 «Про порядок здійснення операцій з відступлення постачальниками банку прав одержання платежу з огляду на платіжні вимоги за поставлені товари, виконані роботи, надані послуги».

Держбанк СРСР, який протягом тривалого часу ігнорував пропозиції М. Швайки, не посоромився навіть використати запроваджений ним термін «відступлення прав одержання платежу», який він уперше вжив замість використовованого в усьому світі терміну «продажу боргів», щоб не звучав дуже по-капіталістичному й не дратував партноменклатури...

До речі, цими пропозиціями М. Швайки скористалося також правління Нацбанку України, яке

³ Швайка М. А. Нариси з історії економічних поглядів / М. А. Швайка. — К. : Вид-во Київ. міжнар. ун-ту, 2006. — С. 195.

⁴ Швайка М. А. Экономические методы ускорения воспроизводственных процессов. Препринт научного доклада / М. А. Швайка. — К. : Институт экономики Академии наук УССР, 1979. — С. 27—49.

⁵ Швайка М. А. Нариси з історії економічних поглядів / М. А. Швайка. — К. : Вид-во Київ. міжнар. ун-ту, 2006. — С. 193—212.

22 квітня 1992 р. за його домаганнями затвердило «Методичні рекомендації з надання комерційними банками факторингових послуг підприємствам та організаціям». Тут уже стосовно «відступлення прав платіж» навіть не йдеться.

Спроба М. Швайки об'єктивно оцінити процеси, що відбувалися в радянській економіці, викрити причини кризових явищ і запропонувати конкретні шляхи їх подолання, була розцінена В. Ю. Маланчуком як прояв ревізійності і відступництва від основоположних принципів марксизму-ленінізму. Під час чергового погрому української інтелігенції у список неблагонадійних, що підлягали чистці, Маланчук включив прізвище М. Швайки.

Про багаторічне переслідування М. Швайки В. Маланчуком і тероризування згадує колишній працівник ЦК КПУ Володимир Дусановський, який неодноразово заступався за нього й рятував від багатьох розправ. У своїй книжці він пише: «Почалося гоніння на доцента Львівського сільськогосподарського інституту Михайла Швайку. Маланчук (Мільман) усе зробив, щоб його звільнили з роботи, не дати можливості захистити докторську дисертацію...»⁶.

Справжнє застосування своїм силам і здібностям М. Швайка зміг знайти тільки під час горбачовської перебудови, коли був послаблений партійний контроль і запахло свободою, а також у період боротьби за незалежність України. Він узяв активну участь у створенні неконтрольованих партією громадських організацій (Товариства української мови і Народного Руху України). Будучи активним прибічником побудови незалежної української держави, він доклав багато зусиль до того, щоб забезпечити економічну незалежність України, створити атрибути цієї незалежності (запровадити національні гроші, створити свою незалежну від центру фінансово-кредитну й банківську систему). Причому він домагався створення грошової системи не спотвореного сталінського адміністративного взірця, а високоефективної, гнучкої кредитної грошової системи.

Задовго до розвалу Союзу М. А. Швайка домагався, щоб народ України був господарем на своїй землі, розпоряджався природними багатствами й результатами своєї праці. А це можна забезпечити лише за допомогою створення ефективно ринкової економіки й побудови демократичної незалежної України. Саме тому він присвятив себе боротьбі за незалежність України, підпорядкував цьому завданню свою громадську і наукову діяльність, був активістом дисидентського руху, вступив у конфлікт із системою, за що його жорстоко карали.

М. А. Швайка — автор Концепції республіканського госпрозрахунку, яка була надрукована в пресі й

використовувалася демократичними силами в боротьбі з тоталітарною системою. Правильність цього підходу до вдосконалення суспільних відносин було підтверджено під час перебудови. Не руйнівний, а поступовий, тобто більш м'який розпад СРСР розпочався з госпрозрахунку республік, що передбачав спочатку розширення їх прав, а потім повну самостійність.

Подані М. Швайкою ЦК КП України і Раді Міністрів УРСР пропозиції щодо розширення прав України, які ще вчора кваліфікувалися як рецидиви, прояви українського буржуазного націоналізму і за які суворо карали й знімали голови, у період горбачовської перебудови виявилися актуальними, своєчасними та навіть дуже потрібними.

Отже, про економічну самостійність стали говорити не лише в дисидентських колах, які традиційно вважалися поборниками незалежності України, а й у службових коридорах і навіть у високих кабінетах.

Заступник Голови Держплану УРСР О. С. Ємельянов 20 березня 1990 р. в листі № 20-31/22 повідомив, що Держплан отримав пропозиції М. Швайки щодо республіканського госпрозрахунку, економічної самостійності й самоуправління України, які використані й знайшли своє відображення в проекті Закону УРСР про економічну самостійність УРСР, який підготовлений на альтернативній основі, і що надалі до нього звертатимуться за допомогою.

Позитивно висловився з приводу цих пропозицій М. Швайки також Голова Ради Міністрів Української РСР В. А. Масол у своїй доповіді на сесії Верховної Ради УРСР 19 травня 1990 р., наголосивши, що це питання про самостійність республіки «було і в пропозиціях депутата Швайки» (Перша сесія Верховної Ради Української РСР 12 скликання. Стенографічний звіт. — Т. 2. — В-во Верховної Ради України, 1992. — С. 313).

23 березня 1990 р. М. Швайка одержав листа № 122-/326 заступника директора Інституту економіки АН УРСР Н. С. Герасимчука, у якому говориться: «У відповідності з дорученням ЦК КП України спеціалістами Інституту економіки АН УРСР розглянуті Ваші концептуальні положення з питань економічної самостійності Української РСР. Направляємо висновки В. Ланового за результатами цього розгляду». У цих висновках дана висока оцінка висунутих автором пропозицій і, зокрема, ідеї національних грошей.

Інтерес до цієї тематики виявили й редакції газет, які опублікували цілу низку матеріалів М. Швайки. Так, газета «Львовская правда» 7 квітня 1990 р. опублікувала його статтю «Яким бути економічному суверенітету України?», а «Вільна Україна» — дві статті: «Економічний суверенітет України» (8 червня 1990 р.) та «Шляхи справжнього госпрозрахунку» (4 листопада 1990 р.). Це були перші найсміливіші публікації

⁶ Дусановський В. Л. Вулицями Соснова / В. Л. Дусановський. — Тернопіль—Київ, 2003. — С. 58.

того часу з акцентуванням уваги на незалежності України і створення власної грошової системи.

Ще за В. Щербичького під псевдонімом М. Андріїв (від Михайла Андрійовича) М. Швайка опублікував першу в Україні працю про українські гроші в неконтрольованій партією газеті⁷. З доповіддю про необхідність запровадження українських грошей, створення власної кредитної і банківської системи виступав на першій установчій, насправді ще підпільній, Львівській крайовій конференції РУХу 7 травня 1989 р.⁸ Причому в незалежній Україні пропонував створити не спотворену грошову систему сталінського взірця, а сучасну кредитну з ринковими комерційними механізмами створення й погашення грошей.

Свій багаторічним теоретичний доробок М. Швайка досить повно реалізував у складі Оргкомітету з підготовки Установчого з'їзду РУХу і при розробці його програмних документів⁹.

Чітку позицію щодо запровадження національних грошей і переходу до ринкової економіки М. Швайка виклав на Всеукраїнському установчому з'їзді РУХу 8 вересня 1989 р.¹⁰, на якому виступав з доповіддю після Олеса Гончара.

Великою новиною для делегатів з'їзду були такі слова М. Швайки, яких вони досі не чули: «...Суверенітет неможливий без створення власної фінансової, грошової, кредитної системи, власної банківської системи. (Оплески).

Що потрібно нам у першу чергу для цього зробити? Треба випускати власні гроші — створити грошову систему. (Оплески). Друге, треба створити власну кредитну систему. Доти, поки Держбанк Союзу РСР розподілятиме, а не мобілізуватиме, розподілятиме, підкреслюю, ресурси без взаємозв'язку з тим, наскільки ці ресурси наявні, ми ніколи не збалансуємо економіки. Досі в нас, у республіці, ніхто не веде обліку таких кредитних ресурсів»¹¹.

Підняті в доповіді М. Швайки питання він як член редакційної колегії з'їзду переніс у рішення з'їзду¹².

Навіть в офіційній, у головній на той час партійній газеті, що була органом ЦК КП України, Верховної Ради і Ради Міністрів УРСР і друкувалася величезним тира-

жем (більш ніж півмільйонним), у газеті першої категорії, у «Радянській Україні» за 28 червня 1990 р. вдалося опублікувати статтю про українські гроші¹³.

Історик РУХу В. Ковтун відзначає, що «в галузі економіки вже тоді професор М. А. Швайка пішов далі невизначеного гасла «економічної самостійності в складі СРСР», а за ключові визначив завдання створення в Україні власної фінансово-кредитної системи, Українського національного банку, власної грошової одиниці, що на той час сприймалося як сенсація»¹⁴.

Поспішаючи реалізувати свою мрію щодо створення національної грошової системи, а тепер уже й рішення Установчого з'їзду Народного Руху України, М. Швайка звернувся з відповідними пропозиціями до республіканського керівництва (партійного, державного, банківського), яке на словах демонструвало свою відданість ідеям горбачовської перебудови і незалежності України, а на ділі боялося зробити найменший крок у бік зменшення залежності від центру. Деяких своїх однодумців він знайшов в Українській республіканській конторі Держбанку СРСР (тобто московському філіалі), заступник керівника якої М. Ф. Захарченко прислав йому такого листа: «У доповідній записці на адресу В. С. Алхімова більше 10 років тому М. А. Швайкою підняті проблеми перебудови банківської системи, які зараз впроваджуються в ході господарської реформи в країні: створюється мережа комерційних банків, впроваджується комерційний кредит, вносяться відповідні зміни в систему розрахунків, гроші створюються на комерційній основі».

* * *

Будучи депутатом Верховної Ради України I скликання, заступником Голови комісії з питань економічної реформи, Головою підкомісії з питань грошово-кредитної політики й банківської справи, М. Швайка першим з трибуни Верховної Ради, на сесіях, засіданнях комісії і підкомісії, на урядових нарадах домагався запровадження національних грошей, а також відродження ринкової економіки.

Уперше на сесії Верховної Ради України проблема запровадження національних грошей була піднята у виступі М. Швайки 11 червня 1990 р.¹⁵.

⁷ Поступ. — 1989. — № 5.

⁸ Камінський А. На перехідному етапі «гласність», «перебудова» і «демократія» на Україні / А. Камінський. — Мюнхен : Український Вільний університет. — Серія: Монографії. — Ч. 51. — С. 220).

⁹ Дончик В. Спільний знаменник — тринадцять / В. Дончик. — К. : Ліга-Інформ, 2004. — С. 82.

¹⁰ Сучасність за грудень 1989 р. — Ч. 12 (344). — Мюнхен; Літературна Україна за 26 жовтня 1989 р.; Три дні вересня вісімдесят дев'ятого / Матеріали Установчого з'їзду Народного руху України за перебудову. — К., 2000. — С. 217.

¹¹ Три дні вересня вісімдесят дев'ятого // Матеріали Установч. з'їзду Нар. руху України за перебудову. — К. : Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, 2000. — С. 30—31.

¹² Там само. — С. 217—218.

¹³ Радянська Україна. — 28 черв. — 1990.

¹⁴ Ковтун В. Історія Народного Руху України / В. Ковтун. — К. : Факт, 1999. — С. 128—129.

¹⁵ Перша сесія Верховної Ради України дванадцятого скликання // Бюлетень № 24: Видання Верховної Ради України, 1990. — С. 47—50; Перша сесія Верховної Ради Української РСР 12 скликання: Стенографічний звіт. — Т. 4. — К. : Вид-во Верховної Ради України, 1992. — С. 61.

Позитивний вплив на сприйняття ідеї запровадження національних грошей народними депутатами справила виголошена з трибуни Верховної Ради доповідь М. Швайки як претендента на посаду Голови Верховної Ради України 19.07.1990 р. і особливо дискусія, яка розгорнулася навколо її обговорення¹⁶.

На сесії Верховної Ради 04.01.92 р. від Народної Ради М. Швайка виступив з альтернативною програмою переходу України до ринкової економіки, у якій ставив питання про державне регулювання економіки, застосування протекціоністської політики, ліквідацію сталінської кредитно-банківської системи, негайне запровадження національної валюти — гривні, розбудову митниці та інших атрибутів державності¹⁷.

Разом з народними депутатами, працівниками Ради Міністрів України (заступниками голови), науковцями України (академіками НАН України М. Г. Чумаченком, В. М. Геєцем та ін.), а також ученими гарвардського університету (США) Вільямом Хоганом, Джозефом Беллом, Крісом Кеназі, Джоном Хьюком на урядовій дачі в Пуці-Водиці М. Швайка опрацював програму реформування економіки України й переходу до ринкової, схваленої Верховною Радою України¹⁸, яка передбачала створення національної кредитної грошової системи.

З метою прискорення процесу створення в Україні грошової системи М. Швайка організував у 1992 р. робочу групу в складі академіка І.І. Лукінова (директора Інституту економіки АН України), академіка В. М. Геєця, проф. А. М. Мороза, д.е.н. Б. Й. Пасховева та інших провідних науковців, з якою опрацював програму проведення в Україні грошової реформи. Нацбанком був оголошений конкурс і згадані автори перемогли. Після схвалення Нацбанком програми авторам була виплачена премія.

У зв'язку з наполяганням М. Швайки створити в Україні кредитну грошову систему, у програмі було записано: «Центральний банк кредитує інші банки під забезпечення комерційними векселями. У цьому випадку емісія грошей безпосередньо пов'язується з потребами товарного обігу в грошах і тому це не приводить до надмірної емісії» (с. 31).

Ще задовго до розвалу СРСР М. Швайка організував виготовлення взірців українських банкнот, доклав багато зусиль до їхнього масового друкування.

М. Швайці належить також пріоритет в організації карбування монет в Україні. У виданих музеєм історії і культури м. Луганська працях А. С. Люль-

ки¹⁹ наводиться підписаний М. Швайкою, заступником Голови Комісії з питань економічної реформи і управління народним господарством Верховної Ради України, адресований генеральному директору Луганського виробничого об'єднання «Верстатобудівельний завод» Є. І. Новохатку лист № 06-3 / 14-971 від 1 жовтня 1991 р., у якому говориться: «Просимо доручити своїм спеціалістам терміново опрацювати питання, пов'язані з випуском металевих монет.

Пропозиції щодо розміщення зазначеного виробництва необхідно надіслати до 15 жовтня ц. р.

Звертаємо Вашу увагу на особливу вагу цього питання».

Цей лист М. Швайки від 1 жовтня 1991 р. працівники музею історії і культури м. Луганська та історик першого в Україні монетного двору і верстатобудівного заводу А. С. Люлько, а також дослідники зародження української грошової системи, вважають початком зародження карбування монет в Україні²⁰. Директор згаданого музею О. В. Приколота 18.10.2004 р. прислала М. Швайці листа, у якому говориться: «Саме Ви були біля джерел цих подій, а тому маєте що сказати нащадкам. Просимо надіслати до музею свої спомини і документи про створення українських грошей — банкнот та розмінної монети».

Більш детально і більш повно висвітлюється питання пов'язані з карбуванням монет в Україні в іншій, новій книжці А. С. Люльки «Луганський верстатобудівний завод — перший монетний двір України» (Луганськ: Янтар, 2005). У книжці висловлюється М. Швайці подяка автора й наукових колективів музею історії і культури м. Луганська і Державного архіву Луганської області за консультації у створенні книжки (с. 2).

Директор згаданого архіву М. М. Старовойтов і директор згаданого музею О. В. Приколота пишуть: «Батькові сучасної грошової системи України шановному М. А. Швайці...»

* * *

Законотворча робота в галузі грошово-кредитної і банківської політики М. Швайки не завершилася із закінченням депутатських повноважень у 1994 р. Він її продовжував, працюючи консультантом Верховної Ради України II, III, IV, V скликань, членом Наглядної Ради НБУ, економічним радником голови НБУ.

¹⁶ Рад. Україна. — 1990. — 22 липня.

¹⁷ Див.: Пробудження. — 1992. — № 2; Голос України. — 1992. — 22 січ.

¹⁸ Концепція переходу Української РСР до ринкової економіки // Відомості Верховної Ради Української РСР. — 1990. — № 48. — 27 листоп. — С. 884—898.

¹⁹ Люлько А. С. Луганський станкостроительный завод — первый монетный двор Украины / А. С. Люлько. — Ч. 1 : Первые шаги. — Луганск : Шлях, 2000. — С. 29.

²⁰ Там само. — С. 19.

Брав участь у підготовці законодавчих актів, тісно співпрацював з комітетами й фракціями.

1995 р. Верховна Рада видала його працю «Яка банківська система потрібна Україні (до Концепції становлення та розвитку банківської системи України)»²¹, що була вручена всім народним депутатам для використання в законотворчій діяльності. У цій праці сформульована широка програма реформування банківської системи України, створення сучасної кредитної грошової системи, здійснення запуску грошей в обіг на комерційних засадах. Порухнені в ній питання не втратили своєї актуальності й сьогодні. У програмі обґрунтовано питання про необхідність створення спецбанків, і в першу чергу інвестиційних. Таких банків Україна досі не створила й тому не може зрушити з місця справи з інвестиціями.

М. Швайкою підготовлено Концепцію перебудови банківської системи, під якою поставили свої підписи 79 депутатів Верховної Ради XIII скликання й одностайно висловились за розгляд концепції на сесії. Згідно з розпорядженням заступника Голови Верховної Ради О. Дьоміна від 18.01.96 р. Концепцію було надруковано й розіслано в усі комітети і фракції із завданням обговорити й підготувати до розгляду на сесії. Концепцію було вручено всім народним депутатам.

Більшість комітетів і фракцій розглянули Концепцію і дали їй високу оцінку. Так, в адресованому О. О. Дьоміну листі № 06-22/8-24 від 23 березня 1996 р. Голови Комісії з питань законодавчого забезпечення свободи слова та засобів масової інформації В. Г. Понеділка говориться: «Комісія на черговому засіданні розглянула проект Концепції перебудови банківської системи України і в цілому поділяє основні концептуальні підходи, викладені в ньому.

Проект Концепції схвалюємо і пропонуємо включити його до порядку денного п'ятої сесії Верховної Ради України».

У листі № 06-22/7-71 від 21 лютого 1996 р. Голови Комісії з питань регламенту та забезпечення діяльності депутатів П. В. Шейка особлива увага звертається на те, що в Концепції дається глибокий аналіз існуючої банківської системи. Це ж саме говориться в листі № 06-12/10-77 тодішнього Голови Комісії з питань паливно-енергетичного комплексу, транспорту і зв'язку А. Татарінова, а також у листах тодішнього Голови Комісії базових галузей та соціально-економічного

розвитку регіонів В. Черепа, тодішнього Голови Комісії з питань ядерної політики та ядерної безпеки М. Павловського, тодішнього Голови Комісії з питань бюджету М. Азарова та інших.

12 січня 1998 р. всім головам комітетів і фракцій, а також народним депутатам вручено працю М. Швайки, присвячену грошовому голоду²².

20 жовтня 1999 р. (№ 4122) Верховна Рада видала для використання народними депутатами в законотворчій діяльності іншу працю М. Швайки — Концепцію вдосконалення грошово-кредитної політики і зміни принципів діяльності банків (40 с.) і вручила всім народним депутатам.

2000 р. Парламентське видавництво видало книжку М. Швайки, присвячену банківському будівництву України²³.

Пропозиції М. Швайки щодо вдосконалення грошово-кредитної і банківської системи розглядалися в Нацбанку України й використовувалися в практичній діяльності.

Заступник Голови НБУ П. Сениц 13 грудня 2000 р. і 17 січня 2002 р. надіслав М. Швайці листи № 25-115/2515-8245 і № 18—115/186—548, у яких говориться, що його пропозиції заслуговують на увагу і враховані Національним банком України.

Народний депутат України М. А. Павловський у пояснювальній записці до проекту закону України «Про засади удосконалення грошово-кредитної політики та діяльності банків України з метою забезпечення економічного зростання» (№ 06-10/21342 від 30.03.2000 р.) та в інших працях відзначає, що свої розробки він базує на працях М. А. Швайки. У книжці «Макроекономіка перехідного періоду. Український аспект»²⁴ М. Павловський десятки разів посилається на його праці (сторінки 167, 217, 221, 225, 226, 227, 228, 269 та інші).

При обговоренні проекту Закону про НБУ на сесії Верховної Ради України народні депутати наголошували на необхідності використання доробку провідних вітчизняних учених, особливо акцентували на працях М. А. Швайки²⁵.

З приводу порушених в адресованих Президенту України доповідних записках питань Глава Адміністрації В. Литвин прислав М. Швайці листа № 02-05/1140 від 31.05.2000 р., у якому говориться:

«Щиро дякуємо за листа і за викладені в ньому

²¹ Яка банківська система потрібна Україні (до Концепції становлення і розвитку банківської системи України). — К.: Вид-во Верховної Ради України, 1995. — 80 с.

²² Швайка М. А. Чому в Україні повсюдно бракує грошей? (Нові підходи до грошово-кредитної політики і зміни принципів діяльності банків) / М. А. Швайка. — К.: Вид-во Міжнар. ін-ту лінгвістики і права, 1998. — 43 с.

²³ Швайка М. А. Банківська система України: шляхи реформування і підвищення ефективності / М. А. Швайка. — К.: Парламент вид-во, 2000. — 196 с.

²⁴ Павловський М. А. Макроекономіка перехідного періоду. Український контекст / М. А. Павловський. — К.: Техніка, 1999. — 335 с.

²⁵ Див.: Бюлетень № 35 сьомої сесії Верховної Ради України. — С. 15.

пропозиції щодо вдосконалення окремих питань економічної політики держави.

Направленість Ваших пропозицій у цілому відповідає змісту завдань, визначених Посланням Президента України до Верховної Ради України «Україна: поступ у ХХІ століття. Стратегія економічного і соціального розвитку на 2000—2004 роки», над реалізацією яких зараз працює Уряд.

Вважаємо, що практичне вирішення порушених Вами питань потребує обговорення фахівцями фінансових та банківських кіл. Тому їх включено до переліку питань порядку денного відповідної фахової наради за участю Президента України, що відбудеться ближчим часом».

Згодом В. Литвин, уже ставши Головою Верховної Ради України, в опублікованій в «Голосі України» статті (2005. — 14 черв. — С. 3) скористався даним Швайкою аналізом діяльності банківської системи.

Великий інтерес до розробок М. Швайки виявив Голова Верховної Ради Арсеній Яценюк. У листі № 0111/2 від 11 січня 2008 р. керівника Секретаріату Голови Верховної Ради України С. Войцехівської говориться: «Повідомляю, що Голова Верховної Ради України Арсеній Яценюк уважно прочитав Вашого листа. Відчувається, що Ви ретельно і професійно відстежуєте процеси, які відбуваються у банківській сфері.

Цілком погоджуючись з Вашими пропозиціями щодо необхідності безумовного дотримання та вирішення всіх проблем в існуючому правовому полі, їх направлено на розгляд Ради Національного банку України».

* * *

Автор близько 500 праць (проблеми ринкової економіки, фінансово-кредитні інструменти та регулятори), зокрема книг: «Фінанси і кредит в СРСР». Львівський сільськогосподарський інститут, Дубляни, 1970; «Економічні методи прискорення відтворювальних процесів». Ін-тут економіки АН УРСР, К., 1979; «Яка банківська система потрібна Україні (до концепції становлення та розвитку банківської системи в Україні)». Секретаріат Верховної Ради України, 1995; «Чому в Україні повсюдно бракує грошей? (Нові підходи до грошово-кредитної політики і зміни принципів діяльності банків)». Міжнар. ін-тут лінгвістики і права, К., 1998; «Банківська система України: шляхи реформування і підвищення ефективності». Парламентське вид-во, 2000; «Концепція перебудови банківської системи України». Секретаріат Верховної Ради України, 1996; «Концепція удосконалення грошово-кредитної політики і зміни принципів діяльності

банків». Секретаріат Верховної Ради України, 1999; Шляхи докорінної перебудови і реформування банківської системи України (лихварська банківська система — гальмо на шляху ринкових реформ і відродження України). — К.: Вид-во Київ. міжнар. ун-ту, 2004; «Українська гривня (історія грошей через призму боротьби за незалежність України)». — К.: Вид-во Київ. міжнар. ун-ту, 2004; «Гроші України: труднощі з їх запровадженням і функціонуванням». — К.: Вид-во Київ. міжнар. ун-ту, 2005; «З історії українських грошей». — К.: Вид-во Київ. міжнар. ун-ту, 2006; «Нариси з історії економічних поглядів». — К.: Вид-во Київ. міжнар. ун-ту, 2006; Проблеми євроінтеграції і вдосконалення грошово-кредитних і валютних відносин: Зб. пр. науковців у галузі економіки. — К.: Вид-во Київ. міжнар. ун-ту, 2007.

Відомості про М. А. Швайку подаються в таких книжках і засобах масової інформації: 1. Верховна Рада України дванадцятого скликання 1990—1994 роки. — К.: Кий, 1998. — С. 372—373. 2. Економіка України. — 2002. — № 1. 3. Економіст. — 2001. — № 11. — С. 35. 4. Шлях перемоги. — 2001. — № 48 (2483), 22—28 листоп. 5. Хто є хто в Україні. — К.: К.І.С., 2007. 6. Хто є хто в українських суспільних науках. — К.: ТОВ «К.І.С.», 1998. 7. Швайка О. Довідка про автора. Вступ до книги М. А. Швайки «Яка банківська система потрібна Україні?» — К.: Секретаріат Верховної Ради України, 1995. 8. Голос громадянина. — 1996. — № 7—1 (187—188). — С. 60—61. 9. *Хачатурян Х. В.* Післямова до праці М. А. Швайки «Чому в Україні повсюдно бракує грошей». — К., 1998. 10. Жайвір. Літературно-мистецький альманах. — Бережани. — 2002. — № 2 (78). 11. Хто є хто в українській політиці. — Вип. 4. — К.: ТОВ «К.І.С.», 1998. 12. «Селянин» за 19 берез. 1994 р. 13. «Народне слово» за 19 березня 1994 р. 14. Хто є хто на Тернопільщині. Видатні земляки: довід.-біограф. видання. — Вип. перший / Українська академія геральдики, товарного знака та логотипа. — К., 2004; 15. *Овсянников С.* Вступ до книжки М. А. Швайки «З історії українських грошей». — К.: Вид-во Київ. міжнар. ун-ту, 2006. 16. *Горобець О.* Чи буде портрет академіка Михайла Швайки на українських грошах // P.S.+ Постскрипtum plus. — лютий 2007. — № 1. 17. До 75-річчя Михайла Швайки // Проблеми євроінтеграції і вдосконалення грошово-кредитних і валютних відносин: зб. пр. науковців у галузі економіки. — К.: Вид-во Київ. міжнар. ун-ту, 2007.

Оксана Овсянникова,
доктор філософських наук